

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2016.65.1>
УДК 911.3:94:001.32(477)

Я. Олійник, д-р екон. наук, проф., акад. НАПН
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
С. Шевчук, канд. геогр. наук, доц.
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ВИВЧЕННЯ

Стаття розкриває методичні основи комплексного вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії. Матеріал дослідження визначає основні етапи вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії: виявлення комплексу джерельної бази, аналіз і синтез первинної інформації, систематизація нових даних та формулювання закономірностей. Вперше запропоновано ідентифікувати наукові школи в українській суспільній географії на основі виявлення їх основних організаційних ознак, а власний досвід вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії дозволяє авторам сформулювати основні етапи ідентифікації наукових шкіл, виділивши її ключові складники. Використання запропонованої методики дозволяє окреслити склад наукових шкіл, виявити їх основоположників та сучасних лідерів, простежити реалізацію науково-дослідної програми школи, результативність її роботи та внесок у розвиток української суспільної географії. Авторами розроблено також методику ідентифікації та оцінки результативності діяльності сучасних наукових шкіл в українській суспільній географії, яка базується на методі експертних оцінок та методику вивчення регіональних і персональних наукових шкіл в українській суспільній географії, яка базується на соціологічному методі.

Ключові слова: методика, ідентифікація, наукова школа, суспільна географія, Україна.

Постановка проблеми дослідження. Традиційною методикою аналізу наукових шкіл, що сформувалися як у природничих так і суспільних науках виступає бібліографічний аналіз, як один із найбільш надійних шляхів визначення взаємозв'язків у системі "вчитель – учень". Разом з тим, специфіка суспільно-географічного знання завжди відображалася на особливостях наукових шкіл, що формувалися у межах її предметної сфери. Наукові школи у суспільній географії, на відміну від природничої, за самою лише дослідницькою програмою ідентифікувати набагато складніше, практично не можливо визначити її регіональні межі, чітко окреслити персональний склад. Саме тому, комплексне дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії потребує розробки відповідної методики. Складність розробки даної методики полягає в тому, що навіть у наукознавстві досі не вироблено загальноприйнятого поняття "наукова школа", а також не визначені її критерії – ідентифікатори наукової школи.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Методична література про наукові школи вкрай обмежена, якщо не сказати відсутня. До ряду найбільш цитованих праць у цьому напрямку належить стаття Н. Родного (1972) [6], який визначив переважно підходи до характеристики наукових шкіл, її внеску, значення і т.д. У колективній монографії "Школи в науці" (1977) [12] головна увага приділена питанням характеристики окремих шкіл, становленню ідей, їх відповідності сучасному рівню розвитку науки, взаємовідносинам усередині школи аж до психологічної сумісності її представників тощо. Разом з тим, у вступній статті М. Ярошевського поставлено завдання виявлення ряду шкіл, їх наступності та ролі в історії науки. Зміни підходів до характеристики наукових шкіл у географії – не опис кожної із них, а власне аналіз їх внеску у розвиток науки, розгляд їх як складових елементів історії науки, вимагають нових підходів до характеристики шкіл. Вперше в історії советської географії спробу показати місце і роль наукових шкіл в розвитку науки, їх наукове обґрунтування було здійснене в ході засідання Комісії по історії географії у рамках Міжнародного географічного конгресу в 1976 р. у Ленінграді. В 1983 р. друком вийшла колективна монографія советських науковців "наукові школи в географії" за редакцією Л. Абрамова та В. Сакова [1].

Питання історії української суспільної географії висвітлено у роботах М. Пістуна (1996, 2009), Я. Жупансь-

кого (1997, 2006), О. Шаблія (2001, 2004, 2012, 2015), Я. Олійника та Н. Краснопольської (2007), Я. Олійника та С. Шевчука (2011) й ряді інших, разом з тим, до цього часу не здійснено детального аналізу феномену наукових шкіл, а доробок дослідників історії української суспільної географії обмежується окремими аспектами їх становлення чи розвитку. Проблеми вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії були окреслені нами під час XI та XII з'їздів Українського географічного товариства [7, 11], а спроби теоретичного обґрунтування сутності наукових шкіл в українській суспільній географії та особливості їх функціонування здійснено у ряді наших попередніх робіт [2, 3, 4, 5, 8, 9, 10].

Виклад основного матеріалу дослідження. Комплексне дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії потребує розробки відповідної методики. Складність розробки даної методики полягає в тому, що навіть у наукознавстві досі не вироблено загального поняття "наукова школа", а також не визначені її критерії – ідентифікатори наукової школи.

Ідентифікація наукових шкіл у суспільній географії має відбуватися на основі виявлення їх основних ознак: організаційних (наявність лідера – визнаного ученого науковим співтовариством, не менше ніж два покоління учених, наявність науково-дослідної програми і т.д.) та функціональних (наявність монографій, підручників тощо). Досвід вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії дозволяє сформулювати основні етапи ідентифікації її наукових шкіл, що передбачає такі складові:

- аналіз публікацій із історії географії, з метою виокремлення факторів розвитку наукових шкіл, визначення їх визнання у науковому співтоваристві;
- аналіз публікацій провідних географів щодо проблем функціонування наукових шкіл, їх лідерів, складу, функціонування тощо. Згадки про наукові школи у працях провідних суспільних географів має виключне значення, оскільки такі, як правило, з'являються уже на етапі сформованості самої школи;
- аналіз праць самих представників наукової школи (лідера чи лідерів та членів), які дозволяють більш точно визначити персональний склад школи, виявляти єдність науково-дослідної програми школи, а також самоідентифікацію представників, тієї чи іншої, наукової школи через відображення у працях самими ученими їх приналежності до наукової школи, співавторство публікацій, взаємне цитування тощо;

- аналіз архівних джерел для виявлення тієї інформації, що відсутня у друківаних публікаціях та стосується персонального складу наукової школи, біографій їх лідерів та членів, етапів розвитку школи, відносини з офіційними установами і т.д.;

- аналіз масиву дисертаційних досліджень з метою виявлення керівництва науковими роботами, тобто встановлення міцних зв'язків "учитель – учень", що виступає найбільш об'єктивним методом ідентифікації наукових шкіл не лише за їх персональним складом, а й з точки зору аналізу науково-дослідної програми школи реалізованої у тематиці дисертаційних досліджень;

- аналіз результатів анкетування провідних вчених – лідерів наукових шкіл з метою отримання інформації щодо їх самоідентифікації, особливостей формування й ознак (організаційних та функціональних) їх персональних наукових шкіл. Разом з тим, таке анкетування дозволяє простежити виділення лідерами інших шкіл у структурі наукового співтовариства. У свою чергу, аналіз результатів анкетування представників окремих наукових шкіл (шкіл-напрямків, регіональних чи персональних), яка дозволяє виявити приналежність ученого до тієї чи іншої школи, взаємовідносини з її лідером, виявити традиції у діяльності наукової школи.

Використання запропонованої методики дозволяє у повній мірі окреслити склад наукових шкіл, виявити їх основоположників та сучасних лідерів, простежити реалізацію науково-дослідної програми школи, результативність її роботи та внесок у розвиток української суспільної географії.

Фактором консолідації наукових шкіл виступає дослідницька програма. Тому адекватним методологічним інструментом аналізу наукових шкіл в українській суспільній географії може слугувати програмно-рольовий підхід, згідно з яким детермінантою та основною одиницею аналізу наукової діяльності є дослідницька програма, яка відображає запити логіки розвитку науки, представлений у її категоріальній будові і яка реалізується завдяки розподілу дослідницьких функцій (ролей). З позицій вказаного підходу основний акцент історико-географічної реконструкції окремої школи ставиться на розкриття еволюції її дослідницької програми, у якій поряд з її предметно-логічним складом, має місце і образ особистості її творця та носіїв школи. Таке розуміння

дослідницької програми дозволяє виділити наступну схему реконструкції розвитку наукової школи, котра вміщує в себе наступні завдання: 1) виявлення ідейної (логіка розвитку науки) та "особистісної" (еволюція наукового доробку автора) історії зародження дослідницької програми наукової школи; 2) реконструкція обумовленої логікою розвитку науки проблемної ситуації та її науково-соціального контексту, що слугують джерелом зародження дослідницької програми наукової школи; 3) аналіз змісту та структури програми у її первинному вигляді, а також динаміки її реалізації колективом наукової школи; 4) розкриття соціальних процесів, притаманних школі, передбачаючи співвіднесення програми з аналізом передумов формування колективу школи та ролі її засновника у цьому процесі, а також виявлення способів організації колективної роботи, стилю спілкування, науково-педагогічних функцій школи тощо; 5) з'ясування подальшої долі школи, причин її розпаду чи перетворення в іншу предметно-соціальну суспільно-географічну спільність; 6) комплексне виявлення внеску школи у розвиток суспільно-географічної науки, що включає аналіз емпіричного, теоретичного, категоріального змісту її дослідницької програми, а також науково-соціальні взаємозв'язки школи як в межах національної, так і в масштабах світової науки; 7) узагальнення досвіду організації наукової школи як особливої продуктивної форми колективної творчості.

Досліджуючи історичні особливості та закономірності функціонування наукових шкіл в українській суспільній географії, для нас важливою є методика ідентифікації та водночас оцінки результативності діяльності наукових шкіл. Розроблена нами оціночна таблиця дає змогу: виділити вітчизняні школи у суспільно-географічній науці сучасності; визначити рівень їх сформованості; дати персоніфіковану характеристику історії української суспільної географії, шляхом аналізу діяльності лідера наукової школи та його учнів і послідовників; виявити наукові здобутки та охарактеризувати результативність діяльності наукової школи; визначити стан і перспективи розвитку наукових шкіл і колективів (Табл. 1). Дана методика базується на методі експертних оцінок, проте може бути застосована лише по відношенню до вивчення сучасних наукових шкіл в українській суспільній географії.

Таблиця 1. Методика ідентифікації наукової школи в українській суспільній географії

Основні критерії (організаційні)			Факультативні критерії (функціональні)		
№	Критерій	Оцінка	№	Критерій	Оцінка
1.	Наявність визнаного лідера наукової школи, розробника науково-дослідної програми	так ні	1.	Впровадження у методологію суспільної географії нових концепцій, термінів	так ні
2.	Наявність науково-дослідної програми, відмінної від програм інших наукових шкіл чи напрямків	так ні	2.	Наявність практичних досліджень в межах реалізації наукової програми	так ні
3.	Оригінальність та новизна наукових ідей представників наукової школи в рамках наукової програми	так ні	3.	Інтеграція теоретичних практичних досягнень у вигляді вітчизняного та міжнародного визнання	так ні
4.	Єдність поглядів членів наукової школи щодо методологічних основ суспільної географії	так ні	4.	Захищені представниками наукової школи докторські дисертації в межах тематики науково-дослідної програми	так ні
5.	Підготовка наукових кадрів, функціонування на базі школи аспірантури та (або) докторантури	так ні	5.	Членство у національній чи галузевих академіях, міжнародних товариствах, спеціалізованих вчених радах	так ні
6.	Наявність фахового періодичного видання, що видається на базі наукової школи (склад редколегії)	так ні	6.	Наявність друківаних праць (монографії, статті у науко-метричних виданнях, підручники)	так ні
7.	Організація та проведення з'їздів, конференцій в межах реалізації науково-дослідної програми	так ні	7.	Участь у національних та міжнародних проектах, грантах	так ні
8.	Впровадження окремих напрямів реалізації науково-дослідної програми у програми вищої школи	так ні	8.	Відзначення представників наукової школи державними нагородами, присвоєння почесних звань	так ні
9.	Структура наукової школи, яка реалізується через самоідентифікацію її членів	так ні	9.	Географія діяльності наукової школи (підготовка наукових кадрів для інших наукових центрів)	так ні
10.	Кількість докторів наук (більше 3), підготовлених в межах реалізації науково-дослідної програми школи	так ні	10.	Наявність в межах школи стандартів оцінки якості результатів досліджень (власних та інших)	так ні

З метою вивчення сформованості наукових шкіл в сучасній українській суспільній географії ми пропонуємо дану анкету і просили визначити ступінь прояву зазначених нижче рис за кожним критерієм, які притаманні конкретній науковій школі. Аргументоване визначення ступеня наявності ознак наукової школи за запропонованою анкетною дає змогу розпізнати наукову школу на основі організаційного та функціонального критеріїв. Обробка результатів (кожна позитивна відповідь – 1 бал), проводиться за наступною шкалою: від 1 до 6 балів – школа перебуває на етапі започаткування; від 7 до 13 балів – етап становлення; від 14 до 20 балів – етап зрілого життя наукової суспільно-географічної школи. На етапі започаткування переважають організаційні критерії наукової школи, на етапі становлення – організаційні та функціональні, а на етапі зрілого життя перевага належить функціональним критеріям.

Методика вивчення регіональних та персональних наукових шкіл в українській суспільній географії базується на соціологічних методах. Вона також передбачає опитування представників наукових суспільно-географічних центрів, з метою виявлення особливостей функціонування суспільно-географічних шкіл в регіонах України. Основні питання, що можуть бути предметом опитування:

- назва галузі суспільно-географічної науки в якій працює наукова школа (найменування наукової школи, наукова школа в галузі ...);
- назва установи при якій функціонує наукова школа (для науково-дослідних інститутів слід ще указати їх відомче підпорядкування, а для вищих навчальних закладів – факультет);
- назви структурних підрозділів (відділ, лабораторія, кафедра) де функціонує наукова школа;
- тип наукової школи (науково-дослідна, науково-педагогічна тощо);
- основні напрямки суспільно-географічних досліджень, що здійснюються в межах школи;
- перелік наукових напрямків та спеціальностей представників наукової школи згідно з державним класифікатором (економічна та соціальна географія; конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів; географічна картографія, історія географії і т.д.) чи суміжних дисциплін (вказати яких);
- характер переважаючої наукової діяльності школи (фундаментальні чи прикладні дослідження, наявність наукових розробок);
- коротка історія формування і розвитку наукової школи (етапи, напрями досліджень, персоналії);
- стадія життєвого циклу наукової школи (започаткування, становлення, активного розвитку, вичерпання дослідницької програми);
- основоположники, лідери наукової школи та їх основоположні праці;
- лідер, керівник наукової школи на сучасному етапі та його основні праці;
- організаційна форма колективу, що представляє наукову школу на сучасному етапі;
- кількість представників наукової школи, у тому числі докторів та кандидатів наук, а з них молодих учених;
- кількість докторантів, аспірантів, здобувачів наукового ступеню наукової школи;
- кадрові втрати наукової школи за останні п'ять років (перейшли працювати в інші наукові установи, виїхали за кордон і т.д.);
- участь представників наукової школи в дослідженнях та розробках у рамках вітчизняних та міжна-

родних наукових та науково-технічних програм різного рівня (вказати назви програм);

- основні отримані наукові результати діяльності наукової школи (вказати найбільш вагомі результати та джерела їх опублікування);
- загальна кількість наукових і науково-методичних публікацій членів наукової школи за останні п'ять років;
- основні наукові публікації, які репрезентують діяльність наукової школи та в яких знайшли своє відображення найбільш вагомі результати діяльності наукової школи;
- реалізація та упровадження результатів розробок наукової школи в рамках виконання тем державного замовлення (вказати назви тем та номер їх державної реєстрації);
- підготовка науковою школою кадрів вищої кваліфікації (вказати докторів наук, які підготовлені науковою школою, у тому числі для інших установ, а також указати тему дисертаційного дослідження та наукового консультанта);
- підготовка кандидатів наук науковою школою (вказати теми дисертаційних досліджень та наукових керівників);
- зайнятість членів наукової школи на викладацьких посадах у вищих навчальних закладах (вказати назву вищого навчального закладу та кафедру);
- напрями підготовки бакалаврів і магістрів у рамках діяльності наукової школи (вказати згідно переліку МОН);
- оригінальні курси лекцій, які читають представники наукової школи в рамках підготовки бакалаврів та магістрів (вказати розробника та назву відповідного спецкурсу);
- організація наукових заходів на базі наукової школи та за її провідними напрямками досліджень (вказати міжнародні та всеукраїнські конференції проведені на базі наукової школи);
- наукові зв'язки школи із зарубіжними науково-дослідними установами та навчальними закладами (вказати напрями співпраці та її основні результати);
- наукові зв'язки школи з вітчизняними науково-дослідними установами та навчальними закладами (вказати напрями співпраці та її основні результати);
- суспільне визнання діяльності наукової школи (вказати державні та міжнародні нагороди, почесні звання, отримані членами наукової школи);
- участь членів наукової школи в редакційних колегіях центральних та фахових наукових журналів (вказати назву та місце видання);
- участь членів наукової школи у спеціалізованих учених радах по захисту дисертацій (вказати шифр ради та установу при якій вона функціонує);
- контактні дані наукової школи.

Вищенаведені методики можуть бути доповнені алгоритмом аналізу рівня сформованості та розвитку суспільно-географічних наукових шкіл в сучасній українській суспільній географії, але очевидним є те, що наукові школи в українській суспільній географії з метою їх усебічного вивчення потребують якнайшвидшої ідентифікації та комплексного аналізу.

Висновки. Методика дослідження наукових шкіл у суспільній географії передбачає декілька основних етапів. На початковому етапі дослідження здійснюється збір фактичних даних, інвентаризація, опис, формування сукупності інформації про суспільно-географічні наукові школи. Далі відбувається аналіз первинної інформації, яка відображає функціонування наукових шкіл у вітчизняній суспільній географії. На основі висновків й резуль-

татів проведеного аналізу вихідних даних здійснюється їх систематизація, тобто упорядкування у формальному, генетичному, територіальному та інших аспектах, що в свою чергу, дозволяє виявити конкретні емпіричні закономірності. Наступним етапом, що базується на історичному та порівняльному методах, є виявлення основних закономірностей формування, функціонування і розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії.

Список використаних джерел

1. Научные школы в географии / Отв. ред. Л.С. Абрамов, В.А. Есаков. – М., 1983. – 117 с.
2. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Теоретичні підходи до розуміння сутності наукової школи в географії // Географія та сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2010. – Вип. 24. – С. 6–11.
3. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Методи вивчення наукових шкіл в історії української суспільної географії // Часопис економічної та соціальної географії. – 2012. – Вип. 13 (2). – С. 9 – 14.
4. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Методологічні основи історико-наукових досліджень у суспільній географії (на прикладі вивчення наукових шкіл) // Економічна та соціальна географія. Науковий збірник. – 2013. – Вип. 2 (67). – С. 3 – 12.

Я. Олійник, д-р экон. наук, проф., акад. АПН

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка, Киев, Украина,

С. Шевчук, канд. геогр. наук, доц.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Полтава, Украина

5. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Наукові школи як об'єкт дослідження в історії географії // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2013. – Вип. 27. – С. 23 – 32.

6. Родной Н.И. Научные школы / Н.И. Родной // Природа, 1972. – № 12. – С. 84 – 115.

7. Шевчук С.М. Актуальні напрямки досліджень наукових шкіл в українській суспільній географії // Україна: географія цілей і можливостей. Збірник наукових праць. – Ніжин: ФОП "Лисенко М.М.", 2012. – Т. III. – С. 405 – 409.

8. Шевчук С.М. Вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії: постановка проблеми // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2012. – Вип. 25. – С. 19 – 22.

9. Шевчук С.М. Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 270 с.

10. Шевчук С.М. Комплексний аналіз дисертаційних робіт із суспільної географії в Україні (1936 – 2012 рр.) / С.М. Шевчук // Український географічний журнал. – 2015. – Вип. 4. – С. 31 – 39.

11. Шевчук С.М. Наукові школи в українській суспільній географії: методологічні проблеми ідентифікації / С.М. Шевчук // Українська географія: сучасні виклики. Зб. наук. праць у 3-х т. – К.: Прінт-Сервіс, 2016. – Т. 1. – С. 119 – 121.

12. Школы в науке / под ред. Р.С. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 572 с.

Надійшла до редколегії 01.11.16

МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ НАУЧНЫХ ШКОЛ В УКРАИНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ: ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ИЗУЧЕНИЕ

Статья раскрывает методические основы комплексного изучения научных школ в украинской общественной географии. Материал исследования определяет основные этапы изучения научных школ в украинской общественной географии: выявление комплекса источниковой базы, анализ и синтез первичной информации, систематизация новых данных и формулирование закономерностей. Впервые предложено идентифицировать научные школы в украинской общественной географии на основе выявления их основных организационных признаков, а собственный опыт изучения научных школ в украинской общественной географии позволил авторам сформулировать основные этапы идентификации научных школ, выделить ее ключевые составляющие. Использование предлагаемой методики позволяет определить состав научных школ, выявить их основоположников и современных лидеров, проследить реализацию научно-исследовательской программы школы, результативность ее работы и вклад в развитие украинской общественной географии. Авторами разработана также методика идентификации и оценки результативности современных научных школ в украинской общественной географии, основанная на методе экспертных оценок и методика изучения региональных и персональных научных школ в украинской общественной географии, которая базируется на социологическом методе.

Ключевые слова: методика, идентификация, научная школа, общественная география, Украина.

Ya. Oliynyk, Dr.Sc. in economic, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

S. Shevchuk, PhD, Philosophy Doctor

Poltava VG Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine

RESEARCH METHODS IN UKRAINIAN SCIENTIFIC SCHOOLS OF HUMAN GEOGRAPHY: IDENTIFICATION AND STUDY

The article reveals the methodological foundations comprehensive study of scientific schools in the Ukrainian human geography. Material research study identifies the main stages of scientific schools in the Ukrainian human geography: identifying complex sources, analysis and synthesis of primary information, ordering data and formulating new laws. The first time the identification of scientific schools in the Ukrainian human geography by identifying their key organizational characteristics, and their experience of studying in Ukrainian scientific schools of human geography allowed the authors to formulate the basic stages of identifying scientific schools, highlighting its key components. Using the proposed method allows to determine the composition of scientific schools identify their founders and current leaders to follow the implementation of the research program of the school, the impact of its work and contribution to the development of Ukrainian human geography. The authors also developed a technique to identify and assess the effectiveness of current scientific schools in the Ukrainian human geography, which is based on the method of expert assessments and method of regional study and personal research schools in the Ukrainian human geography, based on sociological method. The results of the author's research is to develop methods of scientific research in the public schools of geography, which involves several key steps. Initially, the study collects evidence, inventory, description, formation of aggregate information on the human-geographic research school. Then, the analysis of primary data that reflects the functioning of scientific schools in the national human geography. Based on the findings and results of the analysis of baseline data by their ordering, ordering that the formal genetic, territorial and other aspects, which in turn allows you to identify specific empirical laws. The next step, based on historical and comparative methods is to identify the main patterns of functioning and development of scientific schools in the Ukrainian human geography.

Keywords: methodology, identification, scientific school, human geography, Ukraine.